

MİFTÂHU'S-SE'ÂDE VE MİSBÂHU'S-SİYÂDE ADLI ESERİ ÇERÇEVESİNDE TAŞKÖPRÜLÜZADE'NİN DİL VE DİL BİLİMLERİ ANLAYIŞI

Şükran Fazlıoğlu

Marmara Üniversitesi
shukrankaya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3738-4645

ÖZ

Taşköprülüzade'nin(ö. 968/1561) *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde* adlı eseri İslam medeniyetinde Farabi'nin(ö. 339/950) *İhsâu'l-ulûm*'undan itibaren felsefi çerçevede gelişen ve İbn Ekfanî'nin (ö. 749/348) *İrşâdu'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd* ve Molla Lütfi'nin(ö. 900/1495) *el-Metâlibu'l-ilâhiyye fî mevzuâtı'l-ulûmi'l-luğaviyye* üzerinden devam eden ilimleri sınıflandırma geleneğinin en önemli ve en gelişmiş duraklarından biri olarak kabul edilebilir. Bu eseri benzerleri arasında farklı kılan önemli özelliklerden biri de ilimleri, varlık-bilgi-değer terkihi zemininde, tümdengelim ve tümevarım yöntemlerini dikkate alarak sınıflandırmasıdır. Bu zeminde Taşköprülüzade'ye göre dil, Varlık'ın *aynî*, *zihnî* ve *hattî* gibi bir tecellisi olmasının (*vucûd-i lisânî*) gereği olarak, fiziksel bir süreçte varlığa gelir ve yine insanın *tab'an medenî* bir var-olan olarak muhtaç olduğu *i'lâm* ve *isti'lâm* süreçleri içinde dallanıp budaklanır.

121

Dîvân DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ

Cilt 24 sayı 46 (2019/1): 121-142

DOI: 10.20519/divan.614151

Dolayısıyla dil bilimleri, gelişı güzel değil Varlık'ın, ses üzerinden açığa çıkarak, *i'lâm* ve *isti'lâm* süreçlerinde *muktezâ-yı hâl* ilkesine uygun olarak gelişen belirli bir *düzenlilik* içinde teşekkül eder. Bu düzenlilik aynı zamanda *tarihîdir* yani muayyen bir zaman içinde tedricî bir şekilde gelişerek olgunlaşır. Söz konusu gelişme süreçleri dil bilimleri sahasında tedvin edilen kitaplar üzerinden takip edilebilir. Nitekim, Taşköprülüzade, eserinde öncelikle lügat, vaz', iştikâk ve sarf gibi *müfred*; nahiv, meânî, beyân, bedî', arûz gibi *mürekkebe* şeklinde iki şıktan oluşan *asıl* dil bilimleri ile pek çok alt bilim dalından oluşan *furû'* dil bilimlerini, yukarıda dile getirilen ilkeler etrafında incelemiş ve her bir bilim için önemli dil alimleri ile temel eserlerini, muhtasar (ilk), mutavassıt (orta) ve mebsût (ileri) seviyelerine göre zikretmiştir. Bu makalede söz konusu bu yapı çözümlenecek, öncelikle dilin varlık değeri tespit edilecek, daha sonra dil bilimlerinin yukarıda dile getirilen ilkeler çerçevesinde ortaya çıkış süreçleri incelenecek ve *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde'*deki dil bilimlerinin diğer özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Taşköprülüzade, *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde*, İlimler tasnifi, Dil bilimleri, Varlık-bilgi-değer terkibi, Vucûd-i lisânî

GİRİŞ

XVI. yüzyılda Anadolu, Balkanlar ve İstanbul'da yaşamış bir Osmanlı alimi olan Taşköprülüzade'nin¹ Arapça tasavvurunu bilmek hem Osmanlı alimlerinin Arapça tasavvurlarının tespit edilmesini sağlar, hem de Arapça dil bilimleri ile olan ilişkilerinin tayin edilmesini mümkün kılar. Bu durumda, "Niçin bir Osmanlı alimi XVI. yüzyılda Arapça ve Arapça dil bilimleri ile uğraşır?" sorusuna cevap bulmak önem arz eder. Bu sorunun cevabı olarak başlıca şu maddelerin sıralanması mümkün olabilir:

- i. *Vahyin* yani *Kur'an-ı Kerîm*'in Arapça olması. Dolayısıyla en azından tefsir ilmi için Arapça ve Arapça dil bilimlerinin layıkıyla bilinmesinin gerekli olduğu söylenebilir.
- ii. Tarihi süreçte *dinî ilimler* sahasında kaleme alınmış eserlerin pek çoğunun Arapça yazılması diğer bir neden olarak görülebilir.
- iii. Yine modern öncesi dönemde tüm bilimlerin ortak adı olan *hikmet* ya da *felsefeye* ait eserlerin Arapça telif edilmesi diğer önemli bir neden olarak ileri sürülebilir.

¹Taşköprülüzade'nin hayatı ve eserleri için bkz. Taşköprülüzade, *eş-Şekâiku'n-numâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Usmâniyye*, haz. Seyyid Muhammed Tabâtabâni Behebâni (Tahran: 1389), 471-477; Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, haz. Kilisli Muallim Rifat, Şerefedin Yaltkaya (İstanbul: Dâru ihyâi't-turâsi'-Arabî, 1360-62/1941-43), 1: 11, 37, 41, 56, 80; 2: 1084; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni* (Dâru'l-meârif, 1311), 3: 471; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i âmire, 1333), 1: 346; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Leiden: Brill, 1949), 2: 559-562; Ali Uğur, "Taşköprü-zade Ahmed İsam ed-din Ebu'l-Hayr Efendi, Hayatı, Şahsiyeti ve İlmi Görüşleri" (Doçentlik tezi, Atatürk Üniversitesi, 1980) ; Ahmet Sururi, "Taşköprizade Ahmed Efendi'nin Tefsir Risaleleri," (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2002); Ahmet Sururi, "Taşköprizade'nin el-Meâlim'i ve Kelâmi Görüşleri," (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010); Vehbi Ecer, "Taşköprizade Ahmed Üsameddin Efendi'nin Zamanı ve Hayatı," *Taşköprülü-zade Ahmed Efendi (1495-1561)*, ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: 1992); İhsan Fazlıoğlu, "Ahmed Efendi (Taşköprülü-zade)," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 1:122-124; Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprizade Ahmed Efendii" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 20: 151-152.

Bu genel maddelerden biri ya da bir kaç birliktelikte dikkate alınabileceği gibi, ayrıntılarda çok daha farklı gerekçeler dillendirilebilir. Hangi sebep ya da sebepler tercih edilirse edilsin tarihî gerçeklikte ortaya çıkan tecrübe tahlil edildiğinde Acem yani Arap olmayan, dolayısıyla ana dili olarak Arapça konuşmayan alimlerin Arapça yazma nedenleri ve karşılaştıkları zorluklar tarih boyunca alimlerin dikkatini özellikle çekmiştir. İbn Haldun'un (ö. 808/1406) *Mukaddime* adlı muhalled eserinde ifade ettiği gibi, İslam medeniyetinin hüküm sürdüğü coğrafyada Arap olmayan öğrenciler yukarıda kısaca işaret edilen sebeplerle Arapça ve Arapça dil bilimlerin tahsili için oldukça zaman ayırmak zorunda kalmışlardır.² Şimdiye kadar dile getirilen düşünceler tarihî karîneler ile İbn Haldun'un tespitlerinin XVI. yüzyılda Anadolu, Balkanlar ve İstanbul'da tahsil görmüş bir Osmanlı talebesi için de geçerli olduğunu göstermektedir. Bu tespitte dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, Arapça ve Arapça dil bilimlerine ilişkin bilginin piramidal (heremî) olması, nihai amacın *yorum*, dolayısıyla mevcut bilgiye *ekleme* yapabilecek güçte dil alimi, çağdaş bir tabirle filolog yetiştirilmesidir. Yani bu yeni dille okuyacak, okuduğunu anlayacak ve gerektiğinde yazacak alim yetiştirilmesidir.

DİLİN KÖKENİ VE ARAP DİLİNİN ÖNEMİ

Yukarıda genel olarak bir Osmanlı alimi için ifade edilen nedenlere ek olarak şu noktayı vurgulamak gerekir: Taşköprülüzade'nin Arapça ve Arapça dil bilimlerini, yukarıdaki sebeplerle kendine konu kılması bu dile ve bu dile ilişkin ilimlere tarih üstü bir değer atfettiğini göstermez. Çünkü Taşköprülüzade, İslam medeniyetindeki ana akımı takip ederek dilin kökenini *fizikî* bir çerçevede ele almakta,³ gelişmesini ve çeşitlenmesini ise *beşerî*, *ictimâî* ve son olarak da *istihsânî* yani *estetik* şartlar çerçevesinde incelemektedir. O'nun bu konudaki görüşleri, Fatih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bayezid devirlerinin önde gelen isimlerinden Molla

² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Abdüsselâm Şeddâdî (Cezair: Hizânet İbn Haldûn, 2005), 3: 218-219.

³ Dilin kökeni konusunda İslam medeniyetinde hakim olan farklı görüşler için bkz. Ali Abdülvâhid Vâfi, *İlmu'l-luga*, (Kahire: Dâru'n-nahda, 1984) 96-106; İmil Bedi Yakub, *Fıkhul-lugati'l-Arabiyye ve hasâisuhâ*, (Lübnan, 1986), 15- 21; Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2008).

Lütfî'nin (ö. 900/1495) *el-Metâlibu'l-ilâhiyye fî mevzûâtî'l-ulûmi'l-luğaviyye* adlı eserindeki düşüncelerini iyi bildiğini, hatta takip ettiğini göstermektedir.⁴ Bu noktada söz konusu yaklaşımın, özellikle Gazali'den (ö. 505/1111) sonra baskın bir anlayış haline geldiği ve dil bilimlerinin ana kaynakları yanında medreselerde okutulan, başta Teftazani'nin (ö. 792/1390) eserleri olmak üzere ders kitaplarında da mevcut olduğu özellikle vurgulanmalıdır.⁵

Taşköprülüzade'nin bu yaklaşımına kendi ifadeleriyle biraz daha dikkatle bakıldığında şöyle bir tasvirle karşılaşılır: İnsan söz konusu olduğunda en temel aksiyom şudur: "İnsan, doğası gereği toplumsal bir varlıktır." (*el-insân medeniyûn bi't-tab*).⁶ Bu nedenle insan yaşamı süresince vicdanındakileri, ihtiyaçlarını, duygularını, fikirlerini başkalarına aktarmak (*i'lâm*) ve diğer insanların vicdanlarındakileri de bilmek ve anlamak (*isti'lâm*) ister; hatta yaşaması için bu zorunludur. Dolayısıyla insan için dilin kökeni yine doğal bir *zorunluluktan* kaynaklanır. Bu zorunluluğun insanın bedeni haricinde yani *doğal imkanları* yani aletleri dışında başka bir şeye ihtiyaç duymaması elbette insan tarafından idrak edilemeyecek ilahî bir hikmete ve rahmete mebnidir. Söz konusu *doğal sezgi* en sonunda insanı, tüm canlılar için zorunlu olan sesi kullanmaya, daha sonra da yönlendirmeye iter. Açıktır ki ses insan için hem zâtî hem de tabîi bir alettir. İnsanın doğası, ses yanında, sesi muhtelif sùretlere bölmek için başka aletlere de sahiptir ve bu aletlerle insan sesi çeşitli sùretlere böler. Yani ağızdaki muhtelif çıkış noktalarını dikkate alarak farklı seslere; sesleri, onlara karşılık gelen harflere; harfleri terkip ederek de kelimelere ulaşır. Her bir kelime, sesler ile inşa ettiği farklı konuma uygun olarak insan vicdanındaki farklı bir manaya delalet eder. Kısaca, Taşköprülüzade'ye göre, insan kendinden kaynaklanan doğal sesi kullanarak, yine kendisinde mevcut olan doğal aletlerle harfleri oluşturmuş; daha sonra kelimelere ulaşmıştır. Tüm bu süreçlerin nedeni de beşerin hayatını idame

4 Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerin Sınıflandırılması: (el-Metâlib el-ilâhiyye fî mevzûât el-ulûm el-luğaviyye) Tokatlı Hasan oğlu Lütfullah [Molla Lütfî] (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012).*

5 Bu yaklaşımı, aynı zamanda Osmanlı medreselerinde mütedavil olan usûl-ı fıkıh ve kelam kitaplarından da takip etmek mümkündür. Örnek olarak bkz. Muhammed b. Said Hafacî, *Sırru'l-Fesaha* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1982); Sa'deddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-mekâsid*, haz. Abdurrahman Amayre (Beyrut: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-turâs, 1989), 1: 342-344.

6 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1985), 1: 97.

ettirebilmesi için hem cinsleriyle karşılıklı bildirişimi (*el-tehâtab ve'l-muhâverât/i'lâm ve isti'lâm*) sağlayabilmektir.

Taşköprülüzade'nin dilin menşei ve ortaya çıkışı ile ilgili olarak, mensup olduğu geleneği de takip ederek, fiziksel bir teoriyi benimsediği açıktır. Bunun ardından Taşköprülüzade bir adım daha atarak şu soruya cevap arar: "Farklı diller nasıl ortaya çıkmıştır?" Bu sorunun cevabı, yine geleneği takip ederek coğrafi şartlara bağlanır. Bu yaklaşıma göre, muhtelif milletler değişik coğrafyalarda yaşarlar; doğal olarak bu coğrafyaların şartları da birbirinden farklıdır. Bu farklılıklar insanların sahip bulunduğu zâtî ve tabii şartlarda da farklılaşmalara neden olur. Tüm bu farklar ise sonuçta harflerin çıkış kaynaklarında ve bölümlenmesinde hesaplanamayacak farklılıklar yaratır. Taşköprülüzade'ye göre yeryüzünde sayılamayacak kadar dilin türemesinin nedeni, coğrafi şartlar ve bu şartların tetiklediği değişikliklerdir.⁷ Taşköprülüzade bu maddi ve fiziksel temelli açıklamasını, bu noktadan sonra dinî bir değer ile etkileşime sokarak Arapça ile uğraşmasının moral nedeni haline dönüştürür, en azından bu uğraşısının gerekçesi haline getirir: İslam ümmetinin din dili Arapçadır, çünkü Kur'an-ı Kerim Arapça vahy edilmiştir; bu dinin Peygamberi'nin dili de Arapçadır. Ayrıca Arapça, belâgat, îcâz, mecâz ve yazı (hüsn-i hat) açısından da istisnai bir yerde durmaktadır. Bu tespitin tarihi delili ise şudur: Tarih boyunca –Taşköprülüzade'nin dönemi itibarıyla– en çok üzerinde çalışılan, hakkında eser yazılan dil Arapça olarak gözükmektedir.⁸

BİLGİ VE DEĞER İLİŞKİSİ

Bu ifadeler yani Arapçanın diğer diller arasındaki yerini ve önemini ortaya koymaya çalışması, ilk bakışta Taşköprülüzade'nin Arapça ve Arapça dil bilimleri ile uğraşmasının nedeni olarak görülebilir. Ancak, Taşköprülüzade'nin tüm diğer çalışmalar yanında dil çalışmalarını da varlık-bilgi-değer çerçevesinde ele alması; dolayısıyla bilginin, ne kadar nazarî ve formel olursa olsun moral değerle ilişkisini kurması ve her tür bilginin moral bir yorumunu yapıp temellendirmesi, çağının ruhu açısından gayet anlaşılır bir davranıştır.

7 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1: 97-98.

8 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1: 98.

Bilginin moral temelleri açısından *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde*'ye bakıldığında iki yaklaşımın iç içe olduğu müşahede edilir: Birincisi külli anlamda bilginin değer ile ilişkisi; ikincisi ise disiplinler (*el-ulûm*) anlamında bilim dallarının değerler ile ilişkisi. Birinci anlamıyla bilginin moral zemini köklerini, hem kelâmı hem de felsefi mülâhazaları birlikte kuşatıcı bir şekilde metafizikte (ilmu'l-ilâhî) bulur. İkinci anlamıyla ise moral zemin, hem disiplinlerin kendi iç ilişkilerinde; örnek olarak ya bir bilim dalının başka bilim dalları için alet olup olmaması, ya kendisi için tahsil edilmesi, ya da Tanrı-Evren-İnsan kavramları ile olan münasebetlerinde müşahede edilir. Açıktır ki, hem külli anlamıyla bilginin hem de disiplin anlamında bilim dallarının moral zeminlerini ilimler sınıflandırması içinde dikkate almak eğitim-öğretim açısından da önemlidir. Çünkü bu, bir taraftan tahsil için talebeye bir amaç verir; bir taraftan da ders müfredatındaki öncelik-sonralık tertibini etkiler, hatta belirler. Kısaca özetlenen bu çerçevede *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde*'nin Giriş'ine bakıldığında hem dinî (âyetler, hadisler, kelâm-ı kibârlar) hem de tarihî tecrübeden süzülerek gelmiş örnekler, okuyucuyu bilginin ve ilim dallarının moral idrakine hazırlar.⁹ Bilginin ve bilim dallarının moral temelleri, yine *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde*'nin Giriş'inin ikinci ve üçüncü kısmındaki öğrenci ve öğretmen adabını (şartlar ve görevler) belirlemede de rol oynar.¹⁰Bu iki bölüm hem moral değerlerin daha nazari olan ahlaki ilkelerle hem de günlük hayata ait görevlerle ilişkisini de belirler. Çünkü öğrenci ve öğretmenin adabı basit bir şekli çerçeve değildir. Bizatihi hem ders yapmanın adabını tanımlamada etkindir, hem de öğretimin manevi anlamını verir. Öyleyse, dilsel varlığı (vucûd-i lisânî) ele alan dil bilimlerinin de, kendiliklerinde, kendi aralarındaki ilişkilerde ve varlığın diğer tezahürlerini kendine konu alan ilim dallarıyla olan münasebetlerinde belirli moral temellere sahip olduğunu söylemek izahtan varestedir.

VARLIK VE DİL

Taşköprülüzade'nin dilin menşei konusundaki düşünceleri büyük oranda dil denilen hadisenin tarihî tezahürleri ile ilgili olma-

⁹Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1: 9-16.

¹⁰Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1: 17-37, 39-66.

sı hasebiyle daha çok dillerin cüzî denilebilecek özelliklerinden hareketle yapılan bir genelleme (*ta'mîm*) olarak görülebilir. Taşköprülüzade gibi bir filozof için genelleme tek başına cüzî olanların tasvirinin meşruiyetini sağlamaz. Çünkü cüzî olan küllî olana nisbetle belirli bir anlam kazanabilir. Aksi durumda bir dilin ya da dillerin fiziksel-doğal kökenlerine ilişkin tasvirler basit bir açıklama olarak kalır, dolayısıyla da anlaşılmalrı ve anlamlandırılmaları mümkün olmaz. Klasik felsefi gelenekte herhangi bir cüzî olgu ve olaya ilişkin tasvirin basit bir açıklama olmaktan çıkıp anlaşılması ve anlamlandırılması, büyük oranda varlık kavramı ile ilişkisi tayin edilerek mümkündür. Başka bir ifade ile cüzî olgu ve olayın varlık şeması içindeki yerini, işlevini ve ilişkilerini belirlemek, bizatihi o olgu ve olaya ilişkin açıklamaya meşruiyet verir; aynı zamanda anlaşılmasını ve anlamlandırılmasını mümkün kılar. Elbette bu imkan, her bir olgu ve olayın bir üst cinse nisbet edilmesi ve belirli bir sıra düzeni içinde en son cins olarak varlık kavramına ulaşılması ile gerçekleşir. Dil bilimlerinin sınıflandırılmaları ve bu bilimlerin birbirleriyle girdikleri ilişkiler de yukarıda ifade edilen ilkeye göre cereyan eder ve sonuçta en yüksek cins olarak *varlık* kavramına dayanır.

Bu durum, Taşköprülüzade'nin yaygın bir şekilde bilinen ve çokça kullanılan ifadeleri dikkate alınarak şöyle tasvir edilebilir :Dil, aşağıda biraz daha ayrıntılı ele alınacak Varlık'ın *aynî, zihnî* ve *hattî* gibi bir tecellisidir; başka bir ifadeyle dilsel varlık. İşte bu varlık türü, fiziksel bir süreçte tahakkuk eder, gerçeklik kazanır ve bir var-olan olarak ortaya çıkar. Yine insanın tab'an medenî bir var-olan olarak muhtaç olduğu *i'lâm* ve *isti'lâm* süreçleri içinde dallanıp budaklanır. Dolayısıyla dil bilimleri gelişi güzel değil, Varlık'ın, ses üzerinden açığa çıkarak, i'lâm ve isti'lâm süreçlerinde *muktezâ-yı hâl* ilkesine uygun olarak gelişen belirli bir düzenlilik içinde teşekkül eder. Bu düzenlilik aynı zamanda tarihidir, yani muayyen bir zaman içinde tedricî bir şekilde gelişerek olgunlaşır. Bu durumu tespit için sadece nazari mülahazalara sığınmaya gerek yoktur: Bizatihi söz konusu gelişme süreçleri dil bilimleri sahasında tedvin edilen kitaplar üzerinden de takip edilebilir. Örnek olarak nahiv ilminin ortaya çıkışı, tedvin edilmesi, üzerine farklı coğrafyalarda, muhtelif zaman dilimlerinde eserler kaleme alınmış olması; Basra ve Kûfe gibi farklı okulların nahiv olgusunu değişik ilkelere ve yöntemlere açısından ele alması; tüm bunlara bağlı olarak bazen birbirinden oldukça farklı sonuçlara ulaşmış olmaları. Tüm bu tespitler sadece nahiv ilminin değil bu ilmin incelediği nahiv

olgusunun da tarihî olduğunu gösterir. Çünkü bir şeyin yapısında bir başlangıç ve akabinde gelişme var ise, başka bir ifadeyle son durumunu bir teşekkül süreci sonunda elde etmiş ise o şey bir oluş ve süreç içindedir demektir. Bu metafiziğin kendine konu edindiği dile ilişkin konular haricindeki her bir unsurun tarihsel olduğunu gösterir. Bu tespit sadece nahiv için değil diğer tüm dil bilimleri için de geçerlidir. Zaten dil bilimlerinin temel zemininin tümevarım olması dilin, tüm kendine has kurallılığına rağmen, belirli bir tarihî süreç içinde varlığa geldiğini gösterir. Bu tespiti Taşköprülüzade, *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde*'nin dil bilimlerini ele aldığı kısmında hem verdiği müellif hem de eser isimleri ile zımnen de olsa ifade etmektedir. İnsanların yazıya ihtiyaç duyması, bu ihtiyacın giderilmesi için farklı arayışların ortaya çıkması, muhataba dil ile konuşurken gâibe yazı ile hitab edilmesi, farklı milletlerin farklı dil ve alfabelerinin olması, bu farklılıkların teşekkülünde coğrafyanın ve iklimin yeri ve etkisi, hatta aynı dil içinde kelimelerin ve ifadelerin zaman içinde değişmesi gibi olgular dilin, yazının ve dil bilimlerinin tarihî bir süreçte varlığa geldiğinin delilleridir.¹¹ Kanaatimizce Taşköprülüzade'nin tarih ilmini, *ilmu't-tevârih* adıyla dil bilimlerinin aslından kabul etmesi ve muhtelif mekan ve zamanlarda kaleme alınan tarih kitaplarını oldukça ayrıntılı zikretmesi dil ile tarih ilişkisi için ciddi bir delildir.¹²

Yukarıda kısaca işaret edildiği üzere dil tarihsel bir süreklilik içinde teşekkül etmekle birlikte yine de Varlık'ın bir tecellisidir; dolayısıyla dil bilimleri de bu özelliği paylaşır. Bilindiği üzere ilimleri eşyanın (nesnelere) Vucûd'daki tecellilerine ve mertebelerine göre sınıflandırmanın İslam medeniyeti içinde kökleri İbn Sina'ya (ö. 428/1037) kadar inen oldukça eski tarihî bir arka-planı vardır.¹³ Ancak bu teoriyi en gelişmiş şekilde *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde*'sinde Taşköprülüzade uygular. Şöyle ki, Taşköprülüzade eserinde “bilgi”yi konusunun ait olduğu “Varlık” alanlarına göre sınıflar. Bu tasnife göre, nesnelere Mutlak Varlık'tan pay alma çerçevesinde var-olma itibarıyla dört ayrı diziliş gösterirler: Aynî (fizikte varlık), zihnî (zihinde varlık), lisanî (lafzî / dilde varlık), kitabî (hattî / yazıda varlık). Aynî var-olana ait bilgi “hakikî” bilgi olduğundan dinlere ve milletlere göre değişmez, yani küllîdir. Bu varlık alanın-

11 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-se'âde*, 1: 77-93, 95-230.

12 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-se'âde*, 1: 231-246.

13 İbn Sina, *Kitâbu'n-necât*, haz. Macit Fahri (Beyrut: Dâru'l-âfâkî'l-cedîde, 1985), 49.

daki bilgide sadece aklın ilkeleri göz önünde bulunduruluyorsa hikemî; yalnızca İslami esaslar göz önünde bulunduruluyorsa şer'î ilim dalları ortaya çıkar. Zihnî var-olana ait bilgi ise mantık gibi manayla alakalı alet ilimleridir. Lisanî ve kitabî var-olanla alakalı ilim dalları ise saf alet ilimleri olarak kabul edilir. Bilgi (ilim), bilinene (malum) tâbi olduğundan bilgi edinme yöntemleri de o bilgi alanının nesnesine göre farklılaşacaktır. Taşköprülüzade'ye göre zihnî, lisanî ve kitabî var-olanlarla alakalı bilgi sadece nazarî yöntemle elde edilirken, aynî var-olanla ilgili bilgiye bazılarınca nazarî ve bazılarınca tasfiye (tasavvufi tecrübe) yoluyla ulaşılır.¹⁴

Taşköprülüzade, bilgi sınıflandırmasının ontolojik karakterini yani her bir bilgi alanına ait var-olanların varlıkça dört ayrı mertebesinin bulunduğunu vurgulamasına rağmen bunların birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini, birisinin diğerine delalet ettiğini, böylece dört ayrı varlık mertebesi arasında "Mutlak Varlık" kavramı çerçevesinde bir birlik olduğunu belirtir. Buna göre, hattî var-olan lafzî var-olana, lafzî var-olan zihnî var-olana, zihnî var-olan da aynî var-olana delalet eder. Örnek olarak, ateş yazısı ateş lafzına, ateş lafzı ateş kavramına, ateş kavramı da fizik dünyada bulunan ateşe delalet eder. Yine de bütün var-olanlar arasında Mutlak Varlık kavramı çerçevesindeki bu birlikteliğe rağmen hattî ve lafzî var-olanlar, ancak mecazi bakımdan varlık değeri taşırlar. Zihnî var-olanların ise hakiki yahut mecazi olup olmadığı tartışmalıdır. Aynîye gelince, bu mertebedeki var-olanlara ilişkin bilimler, sadece kendileri için talep edilirse *nazarî*, kendilerinden başka bir şey için talep edilirse *amelî* ismini alır. Ayrıca, yukarıda da işaret edildiği gibi, nazarî ve amelî ilimlerden her biri de aklın gereğini yerini getiren *hikemî ilimler* ve dinin gereğini yerine getiren *şer'î ilimler* olarak ikiye ayrılır. Bilgi dallarındaki bu sıra düzeni, Kur'an-ı Kerim'i anlamaya yani *ilm-i tefsîr*'e götüren bir diziliş gösterirler.¹⁵

Yukarıda çizilen tablo çerçevesinde şimdiye kadar dile getirilenler için şöyle bir özet yapılabilir: Taşköprülüzade öncelikle dilin varlıkla olan ilişkisini kurmuş, dil bilgisinin genel bilgi kavramı içerisindeki yerini ortaya çıkarmış ve sonra da dil ilimlerinin yerini şöyle tayin etmiştir: Lisanî var olana ait bilgi nazarî yöntemle elde edilen bilgi olup ancak mecazî bakımdan varlık değeri taşıy ve Kur'an-ı Kerim'i anlama yolunda alet görevini görür.

14 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1: 69-70.

15 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1: 69-70.

DİL BİLİMLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Yukarıda tasvir edilen bilgilerin tarihî arka-planı düşünüldüğünde Taşköprülüzade'nin *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde*'si İslam medeniyetinde Farabi'nin *İhsâu'l-ulûm*'undan itibaren felsefi çerçevede gelişen ve İbn Ekfanî'nin (ö. 749/348) *İrşâdu'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd*'ı ve Molla Lütî'nin *el-Metâlibu'l-ilâhiyye fî mevzuâtı'l-ulûmi'l-luğaviyye*'si üzerinden devam eden genelde ilimleri özelde dil ilimlerini sınıflandırma geleneğinin en önemli duraklarından biri olarak kabul edilebilir. Ancak bu eseri, ilimleri, yukarıda işaret edilen, varlık-bilgi-değer terkihi zemininde ele almasının yanında, benzerleri arasında mütemayiz kılan önemli özelliklerden biri de, ilimleri tümdengelim ve tümevarım yöntemlerini dikkate alarak sınıflandırmasıdır. Bu çerçevede Taşköprülüzade'nin tasnifi diyagramatik bir biçimde ifade edilirse, tüm sistemin *devha* (asıl), *şu'be*, *nev'* ve *fer'* kavramları etrafında birbiriyle iç-ilişkili bir biçimde tanzim edildiği görülür.¹⁶

Bu çerçevede şimdiye kadar özetlenen nazarî ve genel çerçeve dikkate alınarak Taşköprülüzade'nin Arapça dil bilimlerini sınıflandırması incelemeye tabi tutulduğunda şöyle bir tablo ile karşılaşılır: Taşköprülüzade eserinde öncelikle lügat, vaz', iştikâk ve sarf gibi *müfred*; nahiv, meânî, beyân, bedî', arûz gibi *mürekkebe* şeklinde iki şıktan oluşan *asıl* dil bilimleri ile pek çok alt bilim dalından oluşan *furû'* dil bilimlerini, yukarıda dile getirilen ilkeler etrafında inceler ve her bir bilim için önemli dil alimlerini ve bu alimlerin eserlerini, muhtasar (ilk), mutavassıt (orta) ve mebsût (ileri) seviyelerine göre zikreder. Taşköprülüzade'nin bu önemli eserinin aynı zamanda kendi dönemine kadar hem medreselerde okutulan hem de ilim kamuoyunda mütedavil olan eserlerin bir listesini sunduğu açıktır. Eserlerin üç ana seviyeye ayrılarak verilmesi o ilim dalını öğrenecek talibe nasihat niteliği taşır. Eğitim metin merkezli yapıldığından talibin seviyesine göre metin seçilmesi eğitimin sıhhati için önem arz eder. Muhtasar kitaplar kolayca ezberlenebilecek şematik bilgiler sunmakta, mutavassıt kitaplarda meseleler bazı önemli delilleriyle sunulmakta, mebsût kitaplarda ise konular ayrıntılı bir şekilde tartışılmaktadır. Müellif ayrıca zaman zaman "Câmi' Kitaplar" başlığı altında söz konusu ilim ile alakalı tüm konuları ihtiva eden kitap örnekleri vermektedir. Örnek olarak müel-

¹⁶Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1: 75-76.

lifin Sözlükbilim başlığı altında verdiği kitaplara bakılırsa şöyle bir tablo ile karşılaşılır:

Bu ilimde telif eden ilk şahıs: Ebu Ubeyde Ma'mer b. Musenna Teymî (ö. 209/824)

Muhtasar kitaplardan:

Halil b. Ahmed (ö. 175/791): *Kitâbu'l-'ayn*

Ali b. Hasan Hunâî (ö. 310/922): *el-Mucerred fî garîbi kelâmi'l-Arab ve luğâtihâ*

Ali b. Hasan Hunâî: *el-Muntehab min garîbi kelâmi'l-Arab*

Mutavassıt kitaplardan:

İbn Fâris (ö. 395/1005): *Mucmelu'l-luga*

İshak b. İbrahim Fârâbî (ö. 350/961): *Divânu'l-edeb*

Mebisât kitaplardan:

Ahmed b. İbân b. Esîd: *el-Alem fî'l-luğa*

Ezherî (ö.370/980): *et-Tehzîb*

Ezherî: *el-Câmi'*

Sâgânî (ö. 650/1252): *el-Ubâbu'z-zâhir*

İbn Sîde (ö. 458/1065): *el-Muhkem*

Cevherî (ö. 400/1900'dan önce): *es-Sihâh*

Fîrûzâbâdî (ö. 816/1413): *el-Lâmiu'l-malemi'l-icâbi'l-câmi beyne'l-muhkem ve'l-ubâb* (60 cilt)

Fîrûzâbâdî: *el-Kâmûsu'l-muhît*

Câmi' kitaplardan:

İbn Manzûr (ö.711/1311): *Lisânu'l-Arab*

Muhtasar kitaplardan:

Meydânî (ö. 518/1124): *es-Sâmifi'l-esâmî*

Fıkıh alanındaki garîb lafızları işleyen sözlüklerden:

Mutarrizî (ö. 610/1213): *el-Muğrib*

Nesefî (ö. 538/1143): *Talibetu't-talebe*

Hadis'deki garîb lafızları işleyen sözlüklerden:

Zamahşeri (ö. 538/ 1144): *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*

İbnu'l-Esîr (ö. 606/1210): *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*

Öncelikle müellif ilmu'l-luğa ile sözlük bilimini kastetmiş ve bu alanda verilmiş eserlerin hemen hemen her türünden sözlükler

zikretmiştir. Hatta Kuran-ı Kerim'deki garib lafızların açıklandığı *Garîbu'l-Kur'ân* çalışmaları yanında *Garîbu'l-hadîs* ve fıkıh çalışmalarının önemli eserleri de zikredilmiştir. Bu sözlük grubu içerisinde anlam eksenli sözlüklerin zikredilmemesi göze çarpmaktadır. Bu da muhtemelen bu tür eserlerin farklı bilim dalları altında incelenmesine imkan veren konularıyla alakalı olmalıdır. Sistem bakımından da taklîbe dayalı fonetik sistemi ile telif edilmiş sözlükler yoğunlukta olarak Taşköprülüzade'nin listesinde yer bulmuştur.¹⁷ Bu arada müellif mebsût eserleri zikrettikten sonra bir de "câmi' kitaplardan" diyerek yeni bir başlık açmış ve burada da *Lisânu'l-arab* hakkında bilgi vermiştir.

Eserlerin, Taşköprülüzade'deki gibi bu şekilde seviyelere, derecelere ayrılarak verilmesinin en güzel ve ayrıntılı örneğini XVIII. yüzyılın başında devletin isteğiyle kaleme alınmış Osmanlı medreselerinin resmî ders programı sayılabilecek *Kevâkib-i Seb'a* (te-lifi 1155/1741) adlı eserde de görmek mümkündür. Burada ilimler İktisâr (Başlangıç), İktisâd (Orta) ve İstiksâ (İleri) olmak üzere üç seviyeye ayrılmakla kalmaz her bir seviyede kendi arasında başlangıç, orta, yukarı olmak üzere üç merhaleye bölünür. Böylece metinler dokuzlu bir tasnife tutulup ilimler medreselerde bu tasnif esasına göre okutulurdu.¹⁸

Miftâh'tan hareketle dil bilimlerine ilişkin söz konusu tasnif daha tafsilatlı bir şekilde incelenecek olursa şunlar söylenebilir: Taşköprülüzade vucûd-i lisanî yani lafızlarla alakalı ilimleri üç başlık altında sınıflar: i) Müfred lafızlardan bahseden ilimler; ii) Mürekkeb lafızlardan bahseden ilimler; iii) İlk iki maddede zikredilen ilimlerin furû'ları. Doğal olarak Taşköprülüzade öncelikle dilin menşesinde yer alan sesi temsil eden harfleri, *İlmu mehârici'l-hurûf* başlığı altında inceler. Çünkü sesleri temsil eden harflerin çıkış yeri ve özelliklerinin farklılaşması dillerin de farklılaşmasının temelinde bulunur. Bu nedenle yapılması gereken ilk şey, Arapçadaki harflerin kemiyet ve keyfiyet bakımından ortaya konulmasıdır.

17Arapça Sözlükler konusunda derli toplu bilgi için bkz. Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları," *İslam medeniyetinde dil ilimleri: Tarih ve problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM yayınları, 2015); Elzbieta Gorkha, "Arabic Dictionaries in Arrangement," (*Folia Orientalia*: 1985-86), 8: 161-173.

18Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr. 196, yaprak 51a-64b; Nasuhi Ünal Karaarslan, *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiyeye Dair Bir Eser-Kevâkib-i Seb'a Risâlesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015).

İşte bu nedenle Taşköprülüzade dil ilimlerini tasnife harflerin çıkış yerlerini ele alan ilim dalı ile başlar. Bu konuyu incelerken Türkçe dahil çeşitli dillerdeki harflerin sayısal dökümünü de verir.¹⁹ Akabinde harflerin terkibinden hasıl olan dilsel yapıların hallerini inceler. Sonra sırasıyla akli manalar için kelimeler vazedilmesinin ahvali, kolaylık sağlamak için asıl ve zaid harflerin birbirleri ile yer değiştirmesi, terkiplerin irabının keyfiyeti, mukteza-yı hâle tatbik edilmesi ve düzgün ifadelerle iradı, söz sanatlarına riayet edilmesi, bu terkiplere delalet eden hatların durumunun bilinmesi olarak sıralanabilecek Arapça ilimlerin yani edebî ilimlerin usulünü ortaya koyar. Tam bu noktada şu vurguya işaret edilmelidir: Taşköprülüzade de, geleneği takip ederek, dil bilimlerini aynı zamanda *edeb ilmi* olarak adlandırır²⁰. Edeb tabiri, belki de tarih ilminin dil bilimleri altında sınıflandırılmasının gerekçesini verebilir. Çünkü edeb tabiri cahiliye döneminden son döneme kadar anlam değişikliğine uğramış ve son olarak gelenek, görenek, ahlak gibi ilk anlamları yanında tarih ilmini de içine alacak şekilde İslam kültürünün tarihi gelişimini de ihtiva eder hale gelmiştir.²¹

Taşköprülüzade her bir ilim dalının öncelikle tanımını, akabinde de ilmin konusunu verir; sonra sırasıyla ilkelerini (mebâdî), yakın ve uzak amacını (garazı, gayesi) ve faydasını zikreder. Bilindiği üzere bu anlayış İslam tasnîfu'l-ulûm geleneğinde yaygındır. Ancak Taşköprülüzade her zaman bu yönteme bağlı kalmayıp bazen bunların sıralamasında değişiklik yapar, bazen de bu bilgilerin okuyucunun nezdinde malum olduğunu söyleyerek ya hiç birini ya da bir kısmını zikretmez. İç atıfla okuyucuyu konuyla ilgili kısma yönlendirir. Ayrıca Taşköprülüzade ilimleri cüzden külle doğru sıralar. Yani parça-bütün arasındaki ilişkileri göz önünde bulundurur. Dilin en küçük birimi olan ses ile başlayıp aşamalı olarak Dilbilim-Vaz' ilmi, -Sarf ilmi-Nahiv ilmi ile devam etmesi ve Devâvîn-Tevârîh ilmi ile bitirmesi bu sebeptir.

İlim dallarındaki bu cüzden külle giden dizilişin yanında, birbirleriyle olan iç ilişkileri de önemlidir. İç ilişkiler aynı nesneyi farklı açılardan konu edinen ilim dallarında görülür. Mesela, müfred lafzı konu edinen Sözlükbilim, İştikak ilmi ve Sarf ilmini kendi iç

19 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1: 99.

20 İbn Ekfânî; *İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd*, haz. Mahmud Fâhurî, Muhammed Kemâl ve Huseyn Sıddîk (Beyrut:Mektebet Lubnân, 1998), 18-19.

21 Edeb tabirinin geçirdiği değişiklikler için bkz. Mustafa Çağrıncı, "Edep," *DİA*, 10: 412-414.

dinamikleri içinde ayrı ayrı ele aldıktan sonra birbirlerine benzer ve birbirlerinden ayrılan özelliklerini de zikreder. Buna göre müfred lafızların cevherlerinin delalet ettikleri mana Sözlükbilim ile, küllî vech üzere bazısının bazısına intisabı cevherde olursa İştikak ilmi ile, heyette olursa Sarf ilmi ile bilinir. Yani İştikak ilmi, Sözlükbilim ile Sarf ilmi arasında bir vasıta ve berzah görevi görür. Taşköprülüzade'nin İştikak ilmini bu iki ilmin arasında zikretmesinin sebebi de budur. Ancak Taşköprülüzade burada bazı önemli isimlerin hatta *Miftâhu'l-ulûm* şarihlerinin bu konuyu yanlış anlamalarından ve bu ilmi yanlış konumlandırmalarından yakıdır.²² Burada ilginç olan bir nokta da Vaz' ilminin Sözlükbilimden hemen sonra gelmesidir. Müellif, Vaz' ilminin çok faydalı bir ilim olduğunu ancak henüz tedvin edilmediğini söyledikten sonra Adududdîn İcî'nin (ö. 756/1355) *el-Vaz'îyye* risalesini zikreder.²³ Taşköprülüzade'nin Vaz' ilmi konusunda verdiği bilgiler izaha muhtaçtır. Özellikle Vaz' ilmi için "henüz tedvin edilmedi" demesi ve hemen sonrasında Adududdîn İcî'nin *Risâle'sini* zikrederek "ancak o denizden bir damladır" ifadesini kullanması oldukça ilginçtir. Çünkü Adududdîn İcî'den sonra başta Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 816/1413), Hoca Ali Semerkandî (ö. 888/1483'den sonra), Ali Kuşçu (ö. 879/1474), Molla Lütî olmak üzere sadece XV. yüzyılda pek çok alim bu sahada eser kaleme almış, hatta Ali Kuşçu ile birlikte Vaz' ilmi medreselerde dikkate alınmaya başlanmıştır.²⁴ Kalem oynattığı alanlardaki eser ve müellif bilgisi dikkate alındığında Taşköprülüzade'nin tavrının nefisî saiklerle izah edilebileceğini düşünüyörüz; çünkü böyle yapmakla Vaz' ilmi konusunda kendi telif edeceği/ettiği eseri/eserleri öne çıkartmak istemiş olabilir. Diğer taraftan Taşköprülüzade'nin Vaz' ilminden sonra İştikâk ilmini incelemesi ve önemini vurgulaması ve ayrı bir ilim dalı olarak kabul edilmesinin önemine işaret ederek, sarf, nahv ve iştikâk arasındaki ilişkileri cevher ve heyet kavramları etrafında temellendirmesi, doğrudan atıfta bulunmasa da Ali Kuşçu'nun *Unkudu'z-zevâhir* adlı eserindeki teşebbüsünü hatırlatmaktadır.²⁵

22 Aynı konu benzer şekilde Molla Lütî'nin eserinde de yer bulmuştur. Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 85.

23 Taşköprülüzade, *Miftâhu's-seâde*, 1:125-126.

24 Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 69.

25 Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi ve Unkudu'z-zevâhir /Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007).

Bu çerçevede Şu noktaya özel olarak dikkat edilmelidir: Taşköprölüzade konu gerektirdiğinde farklı görüşleri gündeme getirmeye önem verir. Ayrıca katılmadığı görüşleri eleştirir ve konuyla ilgili kendi tercihini açıkça ifade etmekten çekinmez. Bu konularda yazdığı eserler de göz önünde bulundurulduğunda Taşköprölüzade'nin kendini alanın uzmanı olarak kabul ettiği söylenebilir.

Dil bilimlerinin sınıflandırılmaları ve iç ilişkilerinde sadece formel kaideler rol oynamaz. Aynı zamanda estetik kaygılar da önemlidir. Nitekim Taşköprölüzade, Meânî ilmi ve Beyân ilminin kaidelerine riayet ederek elde edilen kelamın zatî güzelliği ile Bedî ilminin kaidelerine riayet edilerek elde edilen arazî güzelliği birbirinden ayırır. Arûz ilmini de sahip olduğu İka sebebiyle Bedî ilmi gibi kelama müteallik arazî güzelliklerden sayar. Zâtî güzellik Arapçanın vazgeçilmez unsurlarındandır; ancak estetik kaygılarla arazî güzelliğe de ihtimam gösterilmiştir. Çünkü zâtî anlamda güzel, arazî anlamda güzel olan süslerden arındırılırsa, zâtî güzelliği görmek ve onu tezevvuk bazıları için mümkün olmaz. Bu nedenle sûret ve mana, zat ve sıfatlar bir araya gelirse bu tür bir güzellikte ona bakanlar hakiki ve mecazi güzelliğinden istifade ederler.

Taşköprölüzade, mürekkebât ile alakalı ilimleri, makama göre söz söyleme sanatı olan Muhâdarât ilmi, önemli Őiir divanlarını zikrettiği Devâvîn ilmi ve taifelerin, yaşıadıkları toprakların, adetlerinin, Őahıslarının tabiatlarının, neseblerinin zikredildiği pek çok tarih eserini içeren Tevârîh ilmiyle sonlandırmıştır. Arabî ilimlerin furû'ları başlığı altında ilim olarak verdiği Tabakât'ları, Salihlerin hikayeleri, Nebilerin hikayeleri ve benzerlerini Tevârîh ilminin furû'âtı olarak zikretmiştir. Ancak bu furû' ilimleri hakkında yazan müellif ve teliflerden bahsetmemiştir.

Bedî ilminin konularından kabul edilen tashif, maktûb ve cinas ilimlerini Arabî ilimlerin furû'u olan ilimler olarak zikreden Taşköprölüzade'nin, Mesel ilmini Sözlükbilimin furû'undan addetmesi de mesellerin sözlükler için bir kaynak teşkil ettiği kabülünden ileri gelmiş olmalıdır.

Taşköprölüzade, her bir ilim dalını tanıttıktan sonra öncelikle o bilim dalında ilk telif veren ismi ve eseri zikreder; yukarıda da işaret edildiği üzere, daha sonra telif edilmiş eserleri mümkün olduğunca muhtasar, mutavassıt ve mebsût kitaplar olarak ayrı ayrı okuyucuya tanıtır. Bu ayırım bütün ilim dallarında görülmez. Zaman zaman

sadece muhtasar çalışmalara yer verirken, zaman zaman da “bu ilimdeki nâfi (faydalı) kitaplar” ya da “câmi’ (kapsamlı) kitaplar” başlığını açar. Eserin ismini verdikten sonra müellifini zikreder ve müellif hakkında bazen kısa bazen ayrıntılı bilgi verdikten sonra müellife ait diğer eserleri de sıralar. Hatta Sözlükbilim ve Nahiv ilminde olduğu gibi söz konusu ilimlerin önemini ortaya çıkaracak hikayeler de anlatır. Bu haliyle *Miftâh* her bilim dalında küçük bir tarihçe sunmuş ve bunun yanında bir kitap dökümü vermiş olur. Şüphesiz bu eser adları hem o ilim dalının başlangıcından itibaren gelişmesine, hem de önemli isim ve eserlerine ilişkin okuyucuda bir tasavvur oluşturur. Ayrıca o ilim dalıyla ilgili olarak hem tarih boyunca hem de Osmanlı ilim kamuoyunda mütedavil eserleri gösterir. Elbette bu eserlerin bir kısmının medreselerde ders kitabı olarak okutulduğunu da dikkate almak gerekir.

TAŞKÖPRÜLÜZADE’NİN DİL İLİMLERİ TASNİFİNİN DÖKÜMÜ

Yukarıda belirli sorunlar etrafında zikr edilen Taşköprülüzade’nin dil ilimleri sınıflandırmasını, bütünü görmek, ilimlerin dizilişini ve birbirleriyle olan iç ilişkilerini daha iyi idrak için bir şema olarak vermeyi uygun görüyoruz. Şema, iki aslî, müfredât (5 ilim) ve mürekkebât (13 ilim) ilimleri, akabinde de topluca ferî ilimleri (27 ilim) verir.

Lafızla alakalı ilimler:

- i. “Müfredât”la alakalı ilimler
- ii. “Mürekkebât”la alakalı ilimler
- iii. Arabî ilimlerin furû’u olan ilimler

“Müfredât”la alakalı ilimler

- i. Mehâricu’l-hurûf ilmi
- ii. Sözlükbilim
- iii. Vaz’ ilmi
- iv. İştikâk ilmi
- v. Sarf ilmi

“Mürekkebat”la alakalı ilimler

- i. Nahiv ilmi
- ii. Meânî ilmi
- iii. Beyân ilmi
- iv. Bedî’ ilmi
- v. Artûz ilmi
- vi. Kavâfi ilmi
- vii. Karzu’ş-şi’r ilmi
- viii. Mebâdiu’ş-şi’r ilmi
- ix. İnşâ ilmi
- x. Mebâdiu’ş-şi’rve’l-inşâ ilmi
- xi. Muhâdara ilmi
- xii. Devâvîn ilmi
- xiii. Tevârîh ilmi

Arabî ilimlerine furû’u olan ilimler

- i. Emsâl ilmi
- ii. Vekâi’u’l-umem ve rusûmuhum ilmi
- iii. İsti’mâlâtü’l-elfâz ilmi
- iv. Teressul ilmi
- v. Şurût ve sicillât ilmi
- vi. Ehâcî ve uğlûtât ilmi
- vii. Elgâz ilmi
- viii. Muammâ ilmi
- ix. Tashîf ilmi
- x. Maklûb ilmi
- xi. Cinâs ilmi
- xii. Musâmeretu’l-mulûk ilmi
- xiii. Hikâyâtu’s-sâlihîn ilmi
- xiv. Ahbâru’l-enbiyâ ilmi
- xv. Megâzî ve siyer ilmi
- xvi. Tarîhu’l-hulefâ ilmi
- xvii. Tabakâtu’l-kurrâ ilmi
- xviii. Tabakâtu’l-mufessirîn ilmi

- xix. Tabakâtu'l-muhaddisîn ilmi
- xx. Siyeru's-sahâbeve't-tâbiîn ilmi
- xxi. Tabakâtu'ş-şafiyye ilmi
- xxii. Tabakâtu'l-hanefiyye ilmi
- xxiii. Tabakâtu'l-mâlikiyye ilmi
- xxiv. Tabakâtü'l-hanâbile ilmi
- xxv. Tabakâtu'n-nuhât ilmi
- xxvi. Tabakâtu'l-hukemâ ilmi
- xxvii. Tabakâtu'l-etibbâ ilmi

SONUÇ

Taşköprülüzade *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde* isimli kitabında hem dilin varlıkla olan ilişkisini kurmuş hem de Osmanlı medreselerindeki dil eğitiminin yapısı, yöntemleri, okutulan kitaplar ve sınıflandırmaları vb. konularda geniş bir çerçeve çizmiştir. Bunun da ötesinde Taşköprülüzade dil bilgisinin genel bilgi kavramı içerisindeki yerini ve eylemle olan ilişkisini de tartışmıştır. Bilginin eylemle ilişkisi, doğal olarak moral değerlere temas ettiğinden, tarihî bağlamın doğasına uygun olarak incelenmiştir. Taşköprülüzade'nin bu çok yönlü incelemesi bir yandan Osmanlı medreselerinde o döneme kadar mevcut olan muhtevayı dile getirmiş diğer taraftan XVIII. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış *Kevâkib-i Seb'a* adlı eserin gösterdiği gibi kendisinden sonraki yapıyı da belirlemiştir. Elbette Taşköprülüzade'nin bu çalışmada ele alınan konularla ilgili nihai görüşlerini kuşatıcı bir şekilde elde etmek için diğer eserlerinin de tahlil edilmesi gerekir. Bu da ilgili sorunlarla ileride yapmayı düşündüğümüz çalışmaların konusu olacaktır.

KAYNAKÇA:

- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Leiden: Brill, 1949.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Çağrıncı, Mustafa. "Edep." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10: 412-414.
- Demir, Ramazan. "Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Ecer, Vehbi. "Taşköprizade Ahmed Üsameddin Efendi'nin zamanı ve hayatı." *Taşköprülü-zade Ahmed Efendi (1495-1561)*, ed. Ahmet Hulusi Köker. Kayseri: 1992.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Ahmed Efendi (Taşköprülü-zade)." *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 1:122-124.
- Fazlıoğlu, Şükran. *Dil Bilimlerin Sınıflandırılması: (el-Metâlib el-ilâhiyye fî mevzûât el-ulûm el-lugaviyye) Tokatlı Hasanoglu Lütfullah [Molla Lütfi]*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.
- Gorkha, Elzbieta. "Arabic Dictionaries in Anagrammatical Arrangement." *Folia Orientalia* 13 (1985-86): 161-173.
- Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları." *İslam Medeniyetinde Dillimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Hafacî, Muhammed b. Said. *Sirru'l-Fesâha*. Haz. İbrahim Şemsuddin. Beyrut: Kitâb Nâşirûn, 1982.
- İbn Efkânî. *İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd*. Haz. Mahmud Fâhurî, Muhammed Kemâl ve Huseyn Sıddîk. Beyrut: Mektebet Lubnân, 1998.
- İbn Haldun. *El-Mukaddime*. Haz. Abdusselâm Şeddâdî. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, 1985.
- İbn Sina. *Kitâbu'n-necât*. Haz. Mâcîc Fahrî. Beyrut: 1985.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmîyeye Dair Bir Eser- Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. Haz. Kılıslı Muallim Rifat, Şerefedin Yaltkaya. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1360-62/1941-43.
- Sururi, Ahmet. "Taşköprizade Ahmed Efendi'nin Tefsir Risaleleri." Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.
- "Taşköprizade'nin *el-Meâlim*'i ve Kelâmi Görüşleri." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.

- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmâni*. Daru'l-mearif: 1311.
- Taşköprülüzade, *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1985.
- *Eş-Şekâikü'n-numânîyye fî ulemâi'd-devleti'l Osmâniyye*. Haz. Seyyid Muhammed Tabâtabâni Behebhâni. Tahran: 1389.
- Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-mekâsid*. Haz. Abdurrahman Amayre. Beyrut: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-turâs, 1989.
- Uğur, Ali. "Taşköprüzade Ahmed İsam ed-din Ebu'l-Hayr Efendi, Hayatı, Şahsiyeti ve İlmî Görüşleri." Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1980.
- Vâfi, Ali Abdülvâhid. *İlmü'l-luga*. Kahire: Dârun'n-nahda, 1984.
- Yakub, İmil Bedi. *Fıkhü'l-lugati'l-Arabiyye ve hasâisuhâ*. Lübnan: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1986.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Taşköprizâde Ahmed Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20: 151-152.
- Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmî ve Unkûdü'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

AHMED TAŞKÖPRİZADE'S UNDERSTANDING OF LANGUAGE AND LINGUISTICS ON THE BASIS OF THE EXAMINATION OF HIS BOOK *MİFTĀH AL-SA'ĀDA WA-MISBĀH AL-SİYĀDA*

ABSTRACT

Ahmed Taşköprizade's (d. 968/1561) famous book *Miftāh al-Sa'āda wa-Misbāh al-Siyāda* can be considered as one of the milestones in the tradition of the classification of sciences in the Islamic world. One of the most distinctive characteristics of *Miftāh* is that it classifies sciences with the consideration of their methods (deduction, induction etc.) and with the consideration of their subject matter (being, knowledge, value etc.). According to Taşköprizade, language comes into being as the reflection of the Existence in the physical world ('*aynī*), in mind (*zihnī*) and in drawing (*khattī*). As human beings by the necessity of their nature live in groups, they need communication (*i'lām-isti'lām*). Thus, language branches out and multiple languages appear. The harmony of languages is also historical; they grow and mature gradually. The aforementioned processes can be followed from the books that were written in the field of linguistics. In *Miftāh*, Ahmed Taşköprizade first outlines the sciences that concern a singular word as sciences of *lugha*, *wad'*, *ishtiqaq*, *sarf*. He then moves to expose the sciences that deal with sentences as *nahw*, *ma'āni*, *bayān*, *badī* and '*arūd*. While presenting each science, he gives information about its books and determine the length of each book such as short (*mukhtasar*), intermediate (*mutawassit*), long (*mabsut*).

Keywords: Ahmed Taşköprizade, *Miftāh al-Sa'āda wa-Misbāh al-Siyāda*, classification of sciences, linguistics; being-knowledge-value, the existent in language (*al-wujūd al-lisānī*).